

УДК 342.7:[342.951:502/504](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.34>

ЗМІСТ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ: ПРИВАТНОПРАВОВИЙ ПІДХІД

**Гайдук К.Ю.,
здобувач PhD**

*Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0005-5303-214X*

Гайдук К.Ю. Зміст права на безпечне для життя та здоров'я довкілля: приватноправовий підхід.

Стаття присвячена аналізу змісту права особи на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Проаналізовано наукові підходи до визначення його змісту. Встановлено наявність щонайменше трьох підходів: у вузькому значенні, – як екологічного права особи; як право особи на безпечне довкілля, яке включає право на безпечні продукти харчування та побуту, на належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо та в широкому сенсі, – як право на безпечне середовище існування людини. Обґрунтовано, що право на безпечне для життя та здоров'я довкілля варто розуміти у широкому сенсі, яке наближене до права особи на безпеку, яке наразі ще не набуло нормативного закріплення, проте, широко обговорюється в наукових школах. В статті автор пропонує визначення довкілля як середовища існування людини (фізичного, природного, соціального, віртуального та ін.), яке має бути безпечним через вжиття державою «всіх можливих» заходів, спрямованих на забезпечення контролю ризиків та їх мінімізацію. Доведено, що право на безпечне для життя та здоров'я довкілля включає право особи на інформацію про стан довкілля, якість харчових продуктів, зокрема, на її збирання, зберігання та поширення. Останнє є конкретизацією права на інформацію, закріпленого ст. 34 Конституції України. Це дозволяє зробити висновок щодо комплексного характеру цього права. Такий підхід зумовлений прагненням законодавця відійти від застарілого підходу обмеження права на безпечне довкілля або виключно екологічною сферою, або лише правом на інформацію про стан довкілля. Зроблено висновок, що безпека в широкому розумінні є станом контрольованості ризиків, наслідком діяльності та заходів, орієнтованих на його досягнення. Аргументовано, що правова природа змісту правомочностей правоволодільця має пасивний характер і зводиться до права особи перебувати в зазначеному контрольованому (безпечовому) стані середовищі. Відповідно, цим правомочностям протиставлений подвійний обов'язок: не порушувати існуючий стан безпеки, а на державі та її органах – додатковий обов'язок вчиняти дії в межах компетенції, спрямовані на створення та забезпечення таких умов (обов'язок мінімізувати і контролювати ризики та усувати небезпеки).

Ключові слова: ризик, безпека, безпечне для життя і здоров'я довкілля, безпечні продукти споживання, безпечні і здорові умови праці та проживання, стан безпеки, контроль ризиків, пасивне право, пасивний обов'язок, право на інформацію, комплексне право.

Haiduk K.Yu. Contents of the right to a safe environment for life and health: a private law approach.

The article is devoted to the analysis of the content of a person's right to an environment safe for life and health. Scientific approaches to determining its content are analyzed. The presence of at least three approaches has been established: in the narrow sense, – as an environmental right of a person; as the right of a person to a safe environment, which includes the right to safe food and household products, to proper, safe and healthy conditions of work, living, education, etc. and in a broad sense, as the right to a safe environment for human existence. It is justified that the right to an environment that is safe for life and health should be understood in a broad sense, which is close to the right of an individual to safety, which has not yet acquired normative consolidation, however, is widely discussed in scientific schools. It has been proven that the right to an environment safe for life and health includes the right of

a person to information about the state of the environment, the quality of food products, in particular, its collection, storage and distribution. The latter is a specification of the right to information, enshrined in Art. 34 of the Constitution of Ukraine. This allows us to draw a conclusion about the complex nature of this right. This approach is due to the desire of the legislator to move away from the outdated approach of limiting the right to a safe environment either exclusively to the ecological sphere, or only to the right to information about the state of the environment. It was concluded that safety in a broad sense is a state of risk control, a consequence of activities and measures aimed at its achievement. It is argued that the legal nature of the content of the rights of the right holder has a passive nature and is reduced to the right of a person to be in the specified controlled (free) state of the environment. Accordingly, these powers are opposed to a double obligation: not to violate the existing state of security, and the state and its bodies have an additional obligation to take actions within their competence aimed at creating and ensuring such conditions (the obligation to minimize and control risks and eliminate danger).

Key words: risk, safety, environment safe for life and health, safe consumer products, safe and healthy working and living conditions, state of safety, risk control, passive right, passive obligation, right to information, comprehensive right.

Постановка проблеми. Право особи на безпечне для життя та здоров'я довкілля вперше було закріплене ст. 50 Конституції України та конкретизоване ст. 293 ЦК України як особисте немайнове право людини. Закономірно, що забезпечення, здійснення та захист суб'єктивного права неможливі без належного розуміння його змісту, який має бути чітко визначеним, як і його об'єм та межі здійснення. Зміст суб'єктивного права особи складають його правомочності, які мають бути визначені нормативно, або слідувати з їх розуміння відповідно до теорії природних прав людини. Приватне право, яке є за своїми підходами людиноорієнтованим, надає широкий дозвіл у виборі поведінки особи, звичайно, з обмеженнями порушення прав інших осіб та нормативних обмежень. Але і в такому випадку на доктринальному рівні має бути визначений зміст відповідного права, інакше воно має всі шанси стати своїм антиподом, відповідно, може бути піддана безпідставним обмеженням. Навряд чи людина, не маючи розуміння характеру та меж своєї допустимої поведінки, спроможна повною мірою здійснювати належне їй право та захистити у випадку його порушення. Варто згадати влучний вираз Спінози щодо розуміння свободи як усвідомленої необхідності. В контексті дослідження йдеться про усвідомлену необхідність та свободу її досягнення. Наразі більшість науковців продовжують розуміти право особи на безпечне для життя та здоров'я довкілля як сегменту екологічних прав людини, в той час, як законодавець вийшов за ці межі та доповнив це право правом на інформацію про довкілля, правом на безпечні продукти харчування, безпечними і здоровими умовами праці, проживання та навіть «тощо», що дає підстави для розуміння, що цей перелік не є вичерпним. Водночас, аналізуючи дослідження науковців, вбачаємо відсутність єдиного доктринального підходу щодо визначення сфери категорії «довкілля». Залежність категорії права на безпечне для життя та здоров'я довкілля від категорії «довкілля» є очевидною. Відтак, в науці цивільного права наразі є відкритим питання визначення дефініції «довкілля» та, відповідно, визначення змісту права особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Воно потребує свого вирішення на доктринальному та нормативному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі дослідженню права на безпечне для життя та здоров'я довкілля присвячено низку наукових робіт, зокрема, В.В. Чикалова «Право на сприятливе для життя і здоров'я довкілля» (2005), Л.А. Калишук «Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та механізм його захисту в Європейському суді з прав людини» (2015), В.В. Полубатко «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля: нормативно-правові засади» (2018), Я.Б. Орловської «Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав» (2019), В.В. Корольової «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в системі особистих немайнових прав фізичної особи» (2022), Д.О. Портного «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля» (2023), К.В. Денисенко «Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану» (2024), С.О. Болдіжар та В.І. Пішта «Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці Верховного Суду» (2024), проте, проблемі визначення змісту, а відповідно і правомочностей носія суб'єктивного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля належної наукової уваги приділено не було. Зважаючи на фундаментальне значення означеної проблемати-

ки, питання змісту досліджуваного права повинне бути визначене на доктринальному та нормативному рівнях.

Постановка мети. В роботі поставлено мету визначити правомочності носія суб'єктивного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, відповідно, встановити його зміст.

Виклад основного матеріалу. Питання актуалізувалося в постЧорнобильський період, і полягало в розширенні права на інформацію про стан довкілля, оскільки радянською владою замовчувався факт катастрофи на Чорнобильській АЕС, а, відповідно і про фактори впливу та наслідки для здоров'я людей. До того ж, категорія «довкілля» традиційно тривалий час асоціювалася з категорією «навколишнє природне середовище», що істотним чином обмежувало зміст відповідного права особи та зумовлювало особливості його здійснення та захисту. Встановлено, що лише в 2004 році внесення до ЦК України статті 293 істотним чином змінило ситуацію: йшлося вже і про право на збирання і поширення інформації, і про якість харчових продуктів, і про належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо. І якщо увага законодавця була звернена в частині забезпечення права на якісні продукти харчування, що віднайшло свій прояв в прийнятті Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», в будівельній та житловій сфері, – в ДБН та СНіПах, а в сфері праці у відповідних актах трудового законодавства, далі справа не пішла. Ще до повномасштабного вторгнення РФ до України актуалізувалося питання безпеки особи, зокрема, в контексті безпеки від терористичних чи воєнних загроз. Так, Законом України «Про національну безпеку України» було вироблено ключові поняття національної, воєнної, громадської та державної безпеки, проте, відсутнє визначення індивідуальної безпеки. Сучасні антропоцентричні підходи, закладені в ст. 3 Конституції України та ЦК України 2003 року мають бути фундаментальними при визначенні національної безпеки, адже суспільні чи національні інтереси то є сукупність приватних інтересів громадян України, а відповідно, забезпечення їхніх прав і свобод мають відповідати критерію найвищої соціальної цінності. Тим не менше, не було вироблено глибоких методологічних та концептуальних підходів до змістовного наповнення права на безпечне довкілля, а відтак, і вирішення питання ролі держави в забезпеченні цього права, а відповідно, їх результати не набули нормативного закріплення. Ця прогалина має бути усунена.

Переосмислення ролі держави та призначення права відбулося в період прийняття Конституції України 1996 року, стаття 3 якої закріпила новітній основоположний підхід, – «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Людина, її приватність, внутрішній космос та приватний інтерес за такого визначення є пріоритетними. Їх утвердження та забезпечення як основний обов'язок держави визначає роль держави та призначення права як інструменту досягнення цієї мети. Нові людиноцентричні чи антропоцентричні підходи поставили людину, її права, свободи та інтереси в центрі правової уваги. Це дозволяє переосмислити категорію «публічного інтересу», відійти від неї до нової категорії «сукупності приватних інтересів» на основі компромісу. Адже врегулювати інколи протилежні інтереси багатьох людей є завданням доволі складним і потребує компромісу, за якого є допустимим обмеження «безмежних» прав людини шляхом встановлення змісту, об'єму та меж суб'єктивного права людини. Видається, про те ж йшлося в теорії Ж.Ж. Руссо, – договірній теорії походження держави, за якою члени суспільства взаємодіють на основі суспільного договору. Це наводить на думку про «обслуговуючий» характер держави та права, – держави, до якої люди (члени суспільства) ставлять певні запити, та права, – як інструменту встановлення правил «гри» у суспільстві та забезпечення їх дієвості.

Правовий аналіз змісту права на безпечне довкілля дозволяє дійти висновку, – він відображає уявлення людей про належне на основі їхніх потреб (утилітарний підхід). Так, закріплення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в ст. 50 Конституції України змістовно обмежується вільним доступом до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також правом на її поширення, яка не може бути ніким засекречена. Такий підхід став реакцією на події епохи аварії на Чорнобильській АЕС, коли і факт самої аварії, і її наслідків було засекречено керівництвом СРСР. Відтак, закономірним стало прагнення закріпити право на таку інформацію та заборону її приховування. Проте, вже в ч. 1 ст. 293 ЦК України 2003 р. до змісту означеного права було привнесено право особи на достовірну інформацію про стан довкілля,

про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення [2]. Вперше було закріплене не лише право на інформацію про стан довкілля, але й право на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Водночас, невизначеним залишається поняття «довкілля», яке асоціюється з «навколишнім природним середовищем» як станом екології. Тлумачення змісту положень ст. 293 ЦК України, в ч. 3-4 якої йдеться і про безпечні для людини продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту), і про належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо, дозволяє зробити висновок щодо невичерпності змісту «довкілля» означеними категоріями.

В.В. Корольова обґрунтовує позицію полісемічного підходу до розуміння категорії «довкілля». Нею висловлено аргументи на користь розуміння довкілля складним поняттям, що включає у свій зміст як об'єкти природного середовища, так і інші соціальні фактори, які визначають умови життєдіяльності людини і впливають на її фізичний та психічний стан [3, с. 39]. Вона наводить визначення, дане Г. Анісімовою, за яким право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є закріпленою Конституцією України і забезпечена державою можливість суб'єкта проживати в середовищі, яке не спричиняє шкоду здоров'ю, користуватися для задоволення своїх життєво необхідних потреб безпечними природними благами, а також вимагати від держави, інших фізичних і юридичних осіб виконання екологічної безпеки, та звертатися за захистом порушеного права у випадку його порушення [3, с. 40; 4]. Вбачається, що останнє орієнтоване на забезпечення безпеки здоров'я, користування безпечними природними благами, проте, упущено фактор безпеки для життя людини.

Настав час для переосмислення змісту права на безпечне для життя та здоров'я людини довкілля та вирішення питань забезпечення цього права на основі сучасного концепту приватного права та сучасних підходів управління ризиками та визначення критеріїв такого управління з покладанням кореспондуючих обов'язків на державу. Усвідомлення змісту суб'єктивного права переслідує не лише мету усвідомленого здійснення особою свого права, а й мету забезпечення його захисту. За визначенням Л.А. Калишук невід'ємною та необхідною умовою ефективного захисту суб'єктивного права є правильне розуміння поняття та змісту зазначеного права як об'єкта правового захисту [5, с. 89].

Імпонує позиція, висловлена В.В. Полубатко. Він звертає увагу, що у п. 1 Декларації Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища визначено, що воно має два аспекти: природне та штучно створене людиною. Для благополуччя людини, для здійснення основних прав, включаючи право на життя вони мають рівновелике значення [6, с. 92]. Вбачається, що за такого підходу під «довкіллям» варто розуміти «середовище існування людини», яке має бути безпечним: як навколишнє природне середовище, так і середовище створене чи трансформоване людиною. Відтак, до сфери «довкілля» варто віднести і сферу «віртуального» середовища існування людини, яка потребує того, щоб бути «безпечною». Наразі ж регулювання відносин у віртуальних середовищах регулюється, здебільшого, політикою компанії, яка пропонує певний програмний продукт, – Facebook, Instagram, Twitter та її ліцензійними умовами на використання продукту і дозволяють вирішувати питання від поширення персональних даних про особу до блокування аккаунтів одноособово головам компаній чи їх правлінням, а інколи конкретним працівникам чи навіть ШІ на основі використаних ключових слів чи зображень. Ще більшою загрозою є поширення пропаганди певної ідеології, що прямо чи опосередковано може або впливати на стан забезпечення прав і свобод людини, так і прямо порушувати чи сприяти їх порушенню.

Науковці, досліджуючи право на безпечне для життя та здоров'я довкілля вдавалися до вирішення різних завдань. Серед них, - визначення ознак цього суб'єктивного права. Так, К.В. Денисенко серед ознак безпечного для життя і здоров'я довкілля виділяє наступні ознаки: 1) належить до комплексу екологічних прав; 2) закріплене в Конституції та законах України; 3) поширюється на всіх осіб, незалежно від громадянства України; 4) реалізується з метою задоволення своїх життєвих та фізіологічних потреб; 5) є невідчужуваним; 6) виступає як можливість особи задовольняти свої життєві та фізіологічні потреби; 7) реалізація не потребує активних дій з боку громадян; 8) наявність правової охорони та захисту [7, с. 323]. Погоджуючись з останніми сімома ознаками, все ж таки висловимо позицію, що більшість означених ознак є властивими правам людини, закріпленим Конституцією України, і лише перша ознака виділяє досліджуване право особи з-поміж інших прав. Водночас, зазначення відношення до комплексу екологічних прав виокремлює його за критерієм загальне/окреме, не визначаючи тих характерних рис, які є властивими саме праву особи на безпечне довкілля. Я.Б. Орловська також відносить право на безпечне

для життя і здоров'я довкілля до комплексу екологічних прав та визначає нормативні джерела закріплення змісту цього права та особливостей його здійснення та захисту, зокрема: Конституція України, Земельний, Лісовий, Водний та Кодекс «Про надра», Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про природно-заповідний фонд України», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про охорону атмосферного повітря», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про екологічну експертизу», «Про відходи» та ін. [8, с. 3]. Авторка узагальнює наукові підходи та робить висновки щодо правової природи права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як особистого немайнового права, до правомочностей якого відносить: вільне користування сприятливим чи безпечним навколишнім природним середовищем та його компонентами разом та окремо; вимагати від зобов'язаних осіб не порушувати суб'єктивне право, сприяти у його здійсненні; на захист та самозахист; на отримання інформації про стан навколишнього природного середовища [8, с. 13]. Схожу позицію висловила і В.Л. Бредіхіна, яка виокремила основні елементи досліджуваного права (правомочності): 1) право проживання у безпечному для життя і здоров'я людини навколишньому середовищі; 2) право на безпечне природокористування; 3) можливість здійснювати власні правомірні дії з реалізації та захисту права на безпечне довкілля; 4) право вимагати від зобов'язаних осіб (в тому числі від держави) вчинення кореспондуючого обов'язку; 5) право на захист порушеного права [9, с. 19, 20]. Е. Мухамедова визначає право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як еколого-правові умови кожної людини [10, с. 4].

Визначаємо, що більшістю авторів не надана належна оцінка змісту ст. 293 ЦК України, що мало наслідком звуження досліджуваного особистого немайнового права до права на безпечне природне навколишнє середовище. Водночас, звертає увагу неочікуваний за використаного методологічного підходу висновок щодо базування права особи на безпечне для життя та здоров'я довкілля на загальнолюдському природному праві людини на безпеку [8, с. 20].

В.В. Корольовою висловлено позицію щодо визначення змісту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. До нього вона відносить певні можливості особи, зокрема: 1) проживати у навколишньому середовищі, яке відповідає вимогам екологічної безпеки; 2) звернутися про сприяння в реалізації права на безпечне довкілля до органів державної влади і місцевого самоврядування, до установ, організацій незалежно від форм власності, до компетенції; 3) вимагати від інших осіб дотримання правил забезпечення безпечного довкілля; 4) звернутися до суду за захистом порушеного права не забороненими законом засобами [3, с. 40-41]. Погоджуючись загалом з авторкою в частині правомочностей носія досліджуваного права, виходимо все ж таки, з більш широкого розуміння категорії «довкілля».

Виходимо з концептуального підходу В.М. Вовк, який довів, що право на безпеку, де-факто, існує за замовчуванням, хоча і не має статусу фундаментального та універсального права людини де-юре. На думку науковця право на безпеку є правовим визнанням наявності безпечних умов існування для кожної людини і базовим для здійснення як окремих, так і усього комплексу прав людини [11, с. 27]. Фундаментальним є висновок, що право на безпеку є інтегральним поняттям, яке конкретизоване правами: правом на безпечне довкілля, правом на якісну продукцію, правом на мир, правом на справедливі закони, правом на життя та ін. [11, с. 30]. Г.В. Самойленко називає його парасольковим правом [12, с. 232]. Тому право на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля є похідним і залежним від права на безпеку взагалі. Погодимось з аргументами В.М. Вовк на користь подвійної природи права на безпеку: позитивної та негативної: негативної як стану захищеності індивіда від ризиків і загроз та позитивної, як системи заходів щодо протидії небезпекам і загрозам та забезпечення стабільності, як в межах міжнародного, так і національного права [11, с. 30].

Об'єктивно, що наразі ані окрема держава, ані людство вцілому не може забезпечити повну безпековість середовища існування людини в контексті викликів космосу, природи, біологічного різноманіття (в т.ч. поширення пандемій, епіфотій, епізоотій, тощо), держав, спільнот та навіть окремих осіб як в реальному світі, так і в віртуальному середовищі. Тому йдеться лише про управління ризиками, настільки це дозволяє сучасна наука, техніка та ресурси.

Пропонуємо вирішити це питання шляхом визначення довкілля як середовища існування людини (фізичного, природного, соціального, віртуального та ін.), яке має бути безпечним через життя державою «всіх можливих» заходів, спрямованих на забезпечення контролю ризиків та їх мінімізацію.

Висновки. Прогресивний розвиток людства спонукає вирішувати запити людини в приватноправовій сфері. Чи не найважливішим наразі, особливо в умовах збройної агресії РФ проти України, яке забезпечує базові права людини, є право людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля, під яким варто розуміти середовище існування людини (фізичне, природне, соціальне, віртуальне та ін.), яке має бути безпечним через вжиття державою «всіх можливих» заходів, спрямованих на забезпечення контролю ризиків та їх мінімізацію. В такому сенсі безпека в широкому розумінні є станом контрольованості ризиків, наслідком діяльності та заходів, орієнтованих на його досягнення. Такий підхід має бути нормативно закріпленим. Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля включає право особи на інформацію про стан довкілля, якість харчових продуктів, зокрема, на її збирання, зберігання та поширення. Останнє є конкретизацією права на інформацію, закріпленого ст. 34 Конституції України, що дозволяє зробити висновок про комплексний характер цього права. Такий підхід зумовлений прагненням законодавця відійти від застарілого підходу обмеження права на безпечне довкілля або виключно екологічною сферою, або лише правом на інформацію про стан довкілля. Зміст права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як особистого немайнового права особи складають правомочності правоволодільця, які мають пасивний характер і зводяться до права особи перебувати в безпековому середовищі (контрольованому стані такого середовища існування людини). Відповідно, цим правомочностям протиставлений подвійний обов'язок: не порушувати існуючий стан безпеки, а на державі та її органах – додатковий обов'язок вчиняти дії в межах компетенції, спрямовані на створення та забезпечення таких умов (обов'язок мінімізувати і контролювати ризики та усувати небезпеки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Верховна Рада України. 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%-80#Text>.
2. Цивільний кодекс України. Верховна Рада України. 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
3. Корольова В.В. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля в системі особистих немайнових прав фізичної особи. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/353/294>.
4. Анісімова Г.В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини: монографія. Харків: Право, 2019. 672 с.
5. Калишук Л.А. Право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та механізм його захисту в Європейському Суді з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 86–89.
6. Полубатко В.В. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля: нормативно-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 35 Т. 1. С. 91–94.
7. Денисенко К.В. Проблеми реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 324–327. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299964/292407>.
8. Орловська Я.Б. Місце і роль права фізичної особи на безпечне для життя і здоров'я довкілля у загальній системі особистих немайнових прав. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2019. № 2(20). С. 1–25.
9. Бредіхіна В.Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище / За ред. проф. М.В. Шульги: Монографія. Харків : Видавець ФОП Вапнярчук Н.М., 2008. 168 с.
10. Мухамедова Е.Е. Право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. *Право України: Юридичний журнал*. 2010. № 5. Ст. 163–169.
11. Вовк В.М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 27–30. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299650/292179>.
12. Самойленко Г.В. Договір перевезення пасажирів : теорія та практика забезпечення прав пасажирів: дис. ...доктора юрид. наук: 12.00.03. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. 567 с.